

## شيخ اياز جي شاعريءَ تي رابندر نات تئگور جا اثر

Impact of Rabindra Nath Tagore on Shaikh Ayaz's poetry

Abstract:

*Rabindranath Tagore was not only a Bengali poet, novelist, short-story writer, lyricist playwright, essayist, painter, educationist, and the multi-dimensional man, who introduced new forms of prose and poetry in Bengali language and literature, but He was highly influential in introducing Indian culture to the West and vice versa, he is generally regarded as the outstanding creative artist of early 20th-century India. In 1913 he became the first non-European to receive the Nobel Prize for Literature. He was a real genius; who is best-known in the East as well as in the West, for his philosophy and creative writings. Tagore's poems are virtually untranslatable. The melody and ecstasy he seeped into his poems, is spectacular and unique. For his multifaceted and marvelous literary works, he achieved immense popularity among all classes of the East and the West. The poetry of Tagore not only contains natural beauty and environmental splendor but it interprets human virtues and all other substances and panoramas related to the earth and sky. He is very rich in content, quality, versatility and aesthetics. No doubt poetry of Tagore is a mystical mirror, in which we can see inner face and objective beauty of the universe. The research paper discusses different aspects and similarities discernible in the poetry of Shaikh Ayaz and Rabindranath Tagore. From a comparative and comprehensive study of both poets poetry, this paper tries to prove with examples that Shaikh Ayaz has accepted significant influence of Rabindranath Tagore in his poetry.*

شاعرن، فنڪارن ۽ فنون لطيف سان لاڳاپيل اڪثر ماڻهن جا من ڪنول جي گل وانگر اُجرا، نفيس ۽ نازڪ ٿيندا آهن. اهي توڙي جو گدلي سينور جهڙن سماجن ۾ پيدا ٿيندا، اُڀرندا ۽ اُسرندا آهن، پر انهن جون دليون ماڻهن جي دردن، دماغ روشن خيالي ۽ احساس آڇي جي خوبصورت خوابن سان مالا مال هوندا آهن. اهي پنهنجي مزاج ۽ سڀاءَ ۾ ابا بيلن جهڙا معصوم ۽ خوبين ۽ خصلتن ۾ خوشبو ڏيندڙ گلن جهڙا

ٿيندا آهن. انهن جي سُڳند ۽ سرهاڻ سڀني لاءِ هوندي آهي. جيئن سج جي روشني ۽ چنڊ جي چانڊوڪي سڀني لاءِ هوندي آهي، ائين انهن جون علمي ۽ ادبي ڪاوشون ۽ انهن جو فڪري ڦل پڻ سڀني لاءِ هوندو آهي.

”اديب ۽ شاعر جي حيثيت ڪولمبس واري آهي، جيڪو خيال ۽ فڪر، جذبي ۽ احساس جون نيون نيون دنياون ڳولي ٿو. هو ديس پرديس گهمي ۽ جڳ جهان جون انوڪيون ناياب سوکڙيون سميتي، پنهنجي ادب ۽ زبان جي جموليءَ ۾ وجهي ٿو. جيڪي روايتون ۽ قدر تاريخي قوتن جو ساٿ نه ٿا ڏيئي سگهن، سي وقت جي وهڪري ۾ ختم ٿيو وڃن، تنهنڪري ادب جي وسعت لاءِ ضروري آهي، ته هونين قوتن کي پاڻ ۾ سمائي ۽ انهن جو مظهر بڻجي، نه ته اهو پاڻ به ختم ٿي ويندو“<sup>(1)</sup>.

شيخ اياز ۽ رابندر نات ٿاگور به اهڙا ڪلاڪار ۽ تخليقڪار آهن، جن جون جنم ڀوميون، مذهب، ذاتيون، قوميتون، رنگ، نسل ۽ دؤر توڙي جو مختلف آهن. انهن جي پالنا ۽ پرورش به مختلف حالتن ۽ مختلف سياسي، سماجي، ثقافتي ۽ تهذيبي ماحول ۾ ٿي آهي، پر ان جي باوجود انهن جي خوابن ۽ خيالن، احساسن ۽ امنگن، خوشين، خوبصورتين ۽ دردن جي داخلي ۽ خارجي دنياڻن ۾ تمام گهڻي قربت ۽ ويجھڙائي محسوس ٿئي ٿي. ان جو وڏو سبب شايد اهو آهي، ته اهي ٻئي سرجيٽهار ’سونهن، سُرت ۽ سچ‘ جا پوڄاري آهن. انسان ذات جي باهمي محبت، اخوت، امن، رواداري، آزادي ۽ جياپي جي عالمي قدرن جا پيروڪار آهن. پتنگن جيان روشنيءَ جا پروان ۽ خيالن جون خوبصورتيون ۽ احساسن جون خوشبو ورهائيندڙ آهن.

اياز ۽ ٿاگور، فڪر ۽ فن جي دنيا جا ٻه اهڙا برجستا نالا آهن، جن جي نرڳو پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن وٽ وڏي وقعت ۽ مڃتا آهي، پر هو پنهنجي ذات ۽ منفرد شاعراڻي آواز ۽ احساس جي حوالي سان بين الاقوامي شهرت رکڻ ٿا. هر آفاقي ۽ عالمي فنڪار پنهنجي فن ۽ فڪر جي اظهار ۾ نرالو هوندو آهي. هو مطالعاتي ۽ مشاهداتي طور تي پنهنجي ماحول ۽ حالتن مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪرڻ کان پوءِ ان کي پنهنجي طرز ۽ انداز سان پيش ڪندو آهي ۽ اهو انداز اسلوب ۽ ادا ٿي هوندي آهي، جيڪا هڪ ليکڪ ۽ فنڪار کي پنهنجي الڳ شناخت ۽ حيثيت عطا ڪندي آهي.

هڪ وڏي سرجهڻهار جي اهم ۽ اُتم خوبي اها به هوندي آهي، ته هو فن ۽ فڪر جي حوالي سان ٻين وڏن تخليقڪارن کان پاڻ متاثر به ٿيندو آهي، ته ٻين کي متاثر ڪرڻ جي سگهه به رکندو آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جهڙو عظيم شاعر نه فقط پنهنجي ماضيءَ جي لوڪ ۽ اساسي شاعرن کان متاثر ٿيو آهي، پر هن پنهنجن همعصرن ۽ ويندي اڄ جي شاعراڻي ڪيپ تائين، پنهنجي فن ۽ فڪر جا وڏا اثر ڇڏيا آهن ۽ اها سندس شاعراڻي عظمت آهي، جو اڍائي صديون گذرڻ باوجود، اڄ به سندس شاعريءَ ۾ وڏي فڪري سگهه، فني ندرت ۽ احساساتي تازگي نظر اچي ٿي.

شيخ اياز جي فني ۽ فڪري عظمت اها آهي، جو هن نه صرف پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪيترن ئي اڳوڻن ۽ همعصر شاعرن جا اثر قبول ڪيا آهن، پر عالمي ادب جي انيڪ مفڪرن، شاعرن ۽ فنون لطيفه جي مختلف شعبن سان تعلق رکندڙ ڪلاڪارن جي فني ۽ فڪري نظرين کان متاثر ٿي، انهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. انهيءَ سان گڏوگڏ هن پنهنجي دؤر ۽ ان کان پوءِ ايندڙ نئين ٽهڙيءَ تي پڻ پنهنجا وڏا اثر ڇڏيا آهن، جنهن مان هن جي شاعريءَ جي وقعت ۽ سگهاري هجڻ جو ثبوت ملي ٿو.

اياز جو مطالعو وسيع ۽ گهڻ رخو هو شاعري، تاريخ، مذهب، فلسفي، نفسيات، سائنس ۽ ٻين جديد علمن بابت ڪيس چڱو مطالعو هو. انهيءَ ڪري اياز جي شاعريءَ جو جيڪڏهن گهراڻيءَ سان مطالعو ڪبو، ته سندس شاعريءَ ۾ شاهه لطيف، سامي، سچل، باهو بلا شاه، غالب ۽ فيض کان وٺي عمر خيام، رومي، خسرو حافظ، ڪبير، ميران، بهاري لال، تنگور، پٽيلو نروڊا، پشڪن، بادليئر، تالستاءِ، دوستوفسڪي، مياڪوفسڪي، سارتر، شوپنهار، ڪافڪا، ڪاميو، شيلي، شيڪسپيئر ۽ ٻين لاتعداد عالمن، اديبن ۽ مفڪرن جا فڪري، فني، نظرياتي ۽ جمالياتي اثر نمايان نظر اچن ٿا.

تخليقڪار ۽ فنڪار هڪ ٻئي کان ٻن حوالن سان متاثر ٿيندا آهن. هڪ فڪر، خيال ۽ نظرياتي ۽ ٻيو فن، انداز ۽ اظهار بيان جي پيشڪش مان. اهي ٻئي اثر مطالعي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندا آهن. جڏهن ته ڪلاڪارن ۾ ڪجهه فطري ۽ اتفاقي هڪجهڙايون به هونديون آهن، جيڪي مطالعي بدران وجدان ۽ تخليقي ذات جو نتيجو ٿينديون آهن.

شيخ اياز تي شاعراڻي فڪر ۽ فن جي حوالي سان ڪيترن ئي مشرقي ۽ مغربي شاعرن جا اثر آهن، جن تي تفصيلي طور ڪنهن ٻي پيري قلم ڪٽڻ جي ڪوشش ڪبي، هتي رڳو شيخ اياز جي فن ۽ فڪر تي، برصغير جي مهان ڪوي رابندر نات ٽئگور جي شاعريءَ جي فني، فڪري ۽ جمالياتي اثرن بابت ڪجهه نقطن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

رابندر نات ٽئگور (Rabindranath Tagore) جو جنم 7 مئي 1861ع تي اولهه بنگال جي مشهور شهر ڪلڪتي ۾ هڪ عالم، اديب، سنت ۽ مهارشي ديبندرنات ٽئگور (Debendranath Tagore) جي گهر ۾ ٿيو، جنهن جو نه رڳو ڌرمي حوالي سان مطالعو ۽ مشاهدو گهرو ۽ گهڻو رخو هو، پر فنون لطيفه ۽ تصوف سان پڻ سندس خاص اُنس ۽ عشق هو. هن پنهنجي آتم ڪهاڻي پڻ لکي آهي، جنهن جو انگريزي ترجمو شايع ٿيل آهي، جيڪا پڙهڻ وٽان آهي. هن کي نه صرف هندي ۽ بنگالي ٻولين تي وڏي دسترس حاصل هئي، پر فارسيءَ سان پڻ هن جو چڱو چاهه هو، انهيءَ ڪري ئي رومي ۽ حافظ سندس من پسند ۽ محبوب شاعر هئا.

ديبندرنات کي ڪل ڇوڏنهن ٻار هئا، جن مان ڀٽائي اولاد ۾ رابندر نات ٽئگور سندس اُنون نمبر ۽ آخري ٻار هو. سندس سمورو اولاد پڙهيل ڳڙهيل ۽ صاحب بصيرت هو. سندس وڏو ڀُٽ ڊوچيندرنات وڏو آرٽسٽ، دانشور ۽ دورانديش پُرش هو. سندس ٻيو ڀُٽ سول سروس ۾ اعليٰ رتبي تي فائز هو. سندس نياڻيون پڻ پڙهيل ۽ فنون لطيفه سان لاڳاپيل هيون.

ٽئگور جو والد پنهنجي دؤر جو جيد عالم، اديب ۽ وڏو مذهبي مبلغ هجڻ سان گڏوگڏ امن پسند، انسان دوست ۽ سماجي اصلاح پسند ماڻهو هو. هن جي سکيا جي وڏي يونيورسٽي قدرت، فطرت ۽ ان جا حسين منظر ۽ مظهر هئا ۽ سندس اندر جو سکون ۽ آئند محويت ۽ مراقبي ۾ هو. ٽئگور پنهنجي ننڍپڻ جي يادگيري ۾ پنهنجي والد لاءِ لکي ٿو:

”مون پنهنجي بابا کي تمام گهٽ ڏٺو ۽ سندس قربت ۽ صحبت جو موقعو به ڪڏهن ڪڏهن نصيب ٿيو، ڇو ته پاڻ سدائين گوشانشيني ۽ محويت ۾ غرق هوندا هئا، پر سندن شخصيت جواهر تو سحر ۽ اثر هوندو هو، جو هو جڏهن گهر ۾ ايندا هئا، ته هر طرف

خاموشي طاري ٿي ويندي هئي ۽ ڪنهن کي جرئت نه ٿيندي هئي، جو  
ڪو سندن روحاني مشغلن ۾ مداخلت ڪري سگهي“ (2)

رابندر نات جي ماءُ ننڍپڻ ۾ ئي گذاري وئي هئي. جنهن ڪري سرجن سان  
ٽي ’سورن ۽ پورن‘ سان سندس پالهو پيو هو ۽ اهي سور وڏي عرصي تائين ساڻس  
سلهاڙيل رهيا هئا. تنهنائي ۽ قدرت جي منظرن رفيع بڻجي، نه رڳو هن جي روح کي  
ريجهايو هو پر تخليق جا املهه موتي پڻ کيس آچيا هئا. تنگور جي ابتدائي تعليم  
ڪنهن اسڪول بدران گهڻو ڪري گهر ۾ ئي ٿي هئي. هو پنهنجن يادگيرين ۾ لکي ٿو:

”مون کي عام ٻارن وانگر گهڻو ڦرڻ جي اجازت نه هئي. مان روزانو  
ڪمري ۾، دريءَ جي ڀرسان وڃي ويهندو هوس. جتان سموري گهر ۽  
ٻاهرين منظرن جو مشاهدو پيو ڪندو هوس. مون کي ياد ٿو پوي ته، مان  
بچپن کان ئي قدرتي مظهرن جو مشتاق هوس. جڏهن آسمان ۾ ڪاري  
ڪڪرن کي هڪٻئي پويان ڊوڙندي ڏسندو هوس، تڏهن من عجيب  
سرهائيءَ سان مسرور ٿي ويندو هو. ان ننڍڙي عمر ۾ ئي اهي لقاءَ  
پسندي، مون کي محسوس ٿيندو هو ته، هڪ نهايت ئي عزيز ۽ ڪوئي  
اجنبي دوست آهي، جيڪو مون سان سنگ ۽ ساٿ ۾ آهي، توڙي جو  
مون کي ان جي نالي ۽ آڻي پتي جو ڪو شعور نه هو. مون کي فطرت  
سان ايترو اُٺس ۽ لڳاءُ هو، جنهن جو لفظن ۾ اظهار ڪري نه ٿو  
سگهجي. فطرت مون لاءِ اهڙي محبوبه جيان رهي آهي، جيڪا هميشه  
نعين سونهن ۽ نڪار سان منهنجي سامهون آئي ۽ ان مون کي مسرتن  
سان مالا مال ڪيو آهي“ (3)

اها فطرت جي قربت ۽ سندس والد جي علمي ۽ شخصيت جي  
سحرانگيزي ئي هئي، جنهن رابندر نات تنگور کي ’خود کان خودشناسائي‘ تائين جو  
سفر ڪرايو، ۽ کيس علمي عظمتن ۽ شخصي شهرتن جي اُتاهين منزلن تي رسايو.  
مها ديو تنگور هڪ ئي وقت مهان ڪوي، برک ڪهاڻيڪار، ناول نگار،  
ڊرامه نگار، مصور، موسيقار، گائڪ، گيتڪار، مقرر، مترجم، مضمون نگار، معلم،  
مفڪر، جاگرافر، سماج سڌارڪ، سياح، سفرنامه نگار، تعليمدان، ۽ هڪ اهڙو  
سچيت عالم ۽ اديب هو، جنهن نه رڳو بنگالي ادب کي فني ۽ فڪري حوالي سان نيون

نُدرتون ۽ نڙاڪتون عطا ڪيون، پر بنگالي ٻولي، موسيقي، آرٽ ۽ ثقافت کي اهڙي جوت ۽ جدت بخشي، جو کيس مشرق توڙي مغرب ۾ هندستان جي ويهين صديءَ جو غير معمولي ڪلاڪار ۽ تخليقڪار تسليم ڪيو وڃي ٿو. ناميارو فلمساز سٽيه جيت راءِ (Satajit Ray) تنگور جي ادبي مهانتا جو اعتراف ڪندي لکي ٿو:

“Tagore was a creative artist of incredibly abundant gifts: a writer of poetry, short stories, novels, essays and plays, a highly unorthodox painter and a composer of songs that have completely captured Bengali hearts”<sup>(4)</sup>

حقيقت ۾ مشرق توڙي مغرب ۾ تنگور کي اهڙي ئي محبت سان پڙهيو ۽ کيس حيثيت، محبت ۽ وقعت ڏني وئي آهي، جهڙي سنڌ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي کي حاصل رهي آهي. هن جي تخليقي پورهئي، فڪري سگهه ۽ فني سندرٽا کي ڀسڻ ۽ پڙهڻ کان پوءِ کيس بنگال جو ’ڀٽائي‘ چئجي، ته ان ۾ ڪوبه مبالغو نه ٿيندو. توڙي جو تنگور جي تخليقن تي مغربي اثرن هجڻ سبب، شروع ۾ سندس ڪيترن ئي وطن واسين انهيءَ عمل کي پسند نه ٿي ڪيو. پر پوءِ سندس ڌرتيءَ سان اٿاهه پيار ۽ املهه تخليقي پورهئي کي ڏسي، ساڻس ماڻهن ايتري محبت ڪئي ۽ مڃتا ڏني آهي، جيڪا دنيا ۾ گهٽ ماڻهن کي نصيب ٿي آهي. اهو ئي سبب آهي، جو سندس مشهور سوانح نگار Andrew Robinson لکيو آهي ته:

“During his life time in his native Bengal, Tagore was rejected by many Bengalis as being product of west’s influence. Today no artistic figure, living or dead, is more actively worshiped in Bengal than Rabindranath Tagore”<sup>(5)</sup>.

رابندرناٿ نه صرف بنگالي ٿيٽر کي نئين زندگي ڏني، پر هن شاعري، ڪهاڻي ۽ ناول ۾ نوان تخليقي تجربا ڪري، انهن کي انهيءَ پد تي پهچايو جو انهن جي مطالعي سان مقامي ماڻهن ۾ نه صرف وڏي سُرت ۽ سجاڳي پيدا ٿي، پر انهن جي فڪري ۽ فنڪارائي سگهه يورپ کي پڻ تمام گهڻو مائل ۽ متاثر ڪيو آهي.

”تنگور جنهن ماحول ۾ پرورش پاتي، ان ۾ ادب ۽ شاعري، موسيقي، حُسن ۽ عشق، حب الوطني، سياسي شعور، تحريڪ آزاديءَ سان وابستگي، ماڻهن جي ڏکڻ سُڪن سان تعلق، مطلب ته روشن خيالي ۽ ترقي پسنديءَ جا مڙئي عنصر موجود هئا، جن سندس شخصيت، فن ۽ فڪر تي وڏا اثر وڌا“<sup>(6)</sup>

هُن پنهنجو تخليقي سفر تمام ننڍڙي عمر ۾ شروع ڪيو. ويهن سالن جي وهيءَ ۾ سندس پهريون شعري مجموعو شايع ٿيو جيڪو گيتن ۽ نظمن تي مشتمل هو. سندس گيت جذبن جي ترجماني ۽ موسيقيءَ جي مناس سان ايترو ته رسيل هئا، جو ان ڪتاب نه فقط بنگال ۾ وڏي پذيرائي حاصل ڪئي، پر پنهنجي مصورانہ احساس ۽ جذبات جي فنڪارانه شدت سبب ان ڪيترن ئي ملڪن ۾ پنهنجا مداح پيدا ڪيا. 1912ع ۾ سندس شاعريءَ جو ڪتاب، ’گيتانجلي‘ جي نالي سان منظر عام تي آيو. ”گيتانجلي اصل ۾ ٻن لفظن، گيت + انجلي جو ميلاپ آهي. گيت جي معنيٰ گيت ۽ انجلي جو مطلب قرباني، صدقو پيٽا يا پليدان آهي، يعني گيتن جي پيٽا.“<sup>(7)</sup>

ٽئگور پنهنجي هن ڪوتا - ڪتاب مان ڪيترن ئي نظمن جا خود انگريزي زبان ۾ سڀڪ ۽ سهڻا ترجما ڪيا، جڏهن ته جڳ مشهور شاعر ۽ نقاد ڊبليو بي بيٽس (W. B. Yeats) ترجمي جي سموري ڪم کي نه رڳو تڪميل تي رسايو پر انهيءَ تي هڪ ڀرمنڙ مهاڳ پڻ لکيو. اهو شعري مجموعو پوءِ ’Song offerings‘ جي نالي سان منظر عام تي آيو. بيٽس، ٽئگور جي انهن ترجمن بابت پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

“These prose translations from Rabindranath Tagore have stirred my blood as nothing has for years”<sup>(8)</sup>

ان شعري ڳٽڪي ’گيتانجليءَ‘ کي آندري گيد (Andre Gide)، ازرا پاٽونڊ (Ezra pound) ۽ برنارڊ شا (Bernard Shaw) جهڙن اديبن ۽ شاعرن پڻ تمام گهڻو پسند ڪيو. ايتري تائين جو ازرا پاٽونڊ، ٽئگور جي انهن ڪوتائن کي پنهنجي من جو آواز ۽ اندر جو عڪس ڪوٺيندي لکيو آهي:

“A whole people, a whole civilization, immeasurably strange to us, seems to have taken up into this imagination, and yet we are moved because of its strangeness, but because we have met our own image”<sup>(9)</sup>

ان ئي ڪتاب تي کيس 1913ع ۾ نوبل انعام مليو. ايشيا ڪنڊ ۾ ٽئگور اهو پهريون تخليقڪار هو جنهن کي نوبل انعام سان نوازيو ويو. ٽئگور جي شاعريءَ جا انگريزي ٻوليءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجما ٿيا آهن. فرانسيسيءَ ۾ آندري جيد، روسي ۾ پاسٽرناڪ ۽ اينا اخما توف ۽ هسپانويءَ ۾ رامن جيمنز سندس ڪوتائن جا سٺا ترجما ڪيا آهن.

رابندر ناٿ ٽئگور کي علمي ۽ ادبي حوالي سان نه صرف هندستان ۾ وڏي اهميت ۽ وقعت حاصل آهي، پر يورپ ۾ پڻ کيس مها کوي مڃيو وڃي ٿو. هو هندستان جي انهيءَ ادبي ورثي ۽ عظيم ڪلاسيڪي روايتن جو پاسدار ۽ علمبردار هو. جيڪي ڪاليداس، تلسيداس، سورداس، ڪبير داس، جي ديو امير خسرو، ملڪ محمد جائسي، عبدالرحيم خان خانان ۽ مرزا غالب پويان ڇڏيون هيون. سندس شاعريءَ تي اڀرڻ جي اثر کان علاوه مذڪوره ڪوتاکارن جي پڻ گهري چاپ آهي. هن نه فقط پنهنجن پيشروئن جا فني ۽ فڪري اثر قبول ڪيا آهن، پر پنهنجن همعصرن ۽ پوءِ جي دؤر جي ڪيترن ئي اهم شاعرن تي پنهنجا اثر ڇڏيا آهن، جن ۾ چليءَ جي ناميارن شاعرن جبريل مسترل ۽ پئبلونرودا ۽ ميڪسيڪو جي سيبتي سرجهار آڪٽائوپاز جا نالا شامل آهن.

ٽئگور يورپ جي جديد ۽ اعليٰ آسائشي زندگيءَ جو عملي مشاهدو ماڻڻ سان گڏوگڏ ايشيا جي ٻين ڪيترن ئي ترقي پذير ۽ تهذيب يافته ملڪن ۽ شهرن جا سير سفر ڪيا هئا. هن اتان جي معاشرن جي رهڻي ڪهڻي ۽ فطرت جي گوناگون منظرن ۽ مظهرن کي حساس دل ۽ شاعراڻي اک سان ڏسيو ۽ پرکيو هو. پر 1891ع ڌاري اوڀر بنگال ۾ هو جڏهن پنهنجي ڪتب سان پدما درياءَ ڪناري اچي رهائش پذير ٿيو ۽ اتان جي فطري حسناڪيءَ جا هن پنهنجي شاعريءَ ۾ نقش چٽا هئا، سي امر ۽ لافاني آهن.

رابندر ناٿ پنهنجن ڪوتائن ۾ پدما درياءَ جي مست لهرن، چوڏس ڇهڇ ساڻي ۽ گلن گلن سان جنجهيل ڌرتي ۽ وشال آڪاش ۾ چند ستارن جي جهرمر جي نظارن جا موهيندڙ عڪس اهڙي فنائتي انداز اثرائتي اسلوب ۽ نرم پيرايي ۾ پيش ۽ عڪس بند ڪيا آهن، جو انهن کي ماڻي ۽ ڄاڻي دل باغ بهار ٿي پوي ٿي ۽ دماغ هڪ نئين ۽ انوکي شعور جي جوت سان جرڪي پوي ٿو.

هن ئي دؤر ۾، ٽئگور جي شاعريءَ نه رڳو نوان رنگ ۽ آهنگ ماڻيا، پر انهيءَ زندگيءَ جي روح سان سرشار ٿي، ماڻهن کي تمام گهڻو موهيو ۽ متاثر ڪيو. هن ئي عرصي دؤران هن جو تخليقي سفر عروج تي رهيو ۽ سندس ڪيئي شعري مجموعا شايع ٿيا. هن پنهنجي تخليقي زندگيءَ ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ نظم، ٻه هزار گيت، چاليهه ناٽڪ، آٺ ناول، ٻه ڪهاڻين جا مجموعا، مصوري جا ڪيئي شهپارا ۽ ان کان علاوه ڪيترن ئي مذهبي، تعليمي، سياسي، تحقيقي ۽ تنقيدي موضوعن تي مقالا لکيا آهن. هو برصغير ۾، نه رڳو شاعريءَ جي حوالي سان وڏي مڃتا ماڻيندڙ شاعر هو.



پر بنگالي زبان ۾، پهريون ڪهاڻيڪار ۽ هندستان ۾ جديد مصوريءَ جو باني پڻ هو. هن پنهنجن ڪجهه نظمن جا پاڻ انگريزيءَ ۾ ترجما پڻ ڪيا، جن هڪ ڪوتاکار جي حيثيت ۾، مغرب ۾ چڱو نانءُ ۽ ناماچار بخشيو. ناميارو نقاد رومين رولان ان حوالي سان ٽئگور جي سفرنامي ’جاتري‘ تي پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

“Tagore is the greatest literary figure of India of all times.  
He is one of the fairest of our planet to combine East and West an ancient and modern knowledge”.

حقيقت ۾ ٽئگور هڪ گهڻ رخو تخليقڪار ۽ هر فن مولا ماڻهو هو. هن جي وجود ۾ صلاحيتن ۽ تخليقي سُندر تائن جو سمنڊ سمايل هو جيڪو سندس ساهن پساهن جي آخري پل تائين پنهنجي پوري جوت، جمال ۽ جدت سان قائم، دائر، جاري ۽ ساري رهيو. ايتري تائين جو هن موت جي آغوش ۾ آهلڻ کان چند ساعتون پهريان به هڪ ڪوتا لکي، پوءِ ئي اڪيون پوريون هيون. پوين ڏينهن ۾ هو جڏهن سخت بيمار ۽ اسپتال ۾ داخل هو تڏهن به سُرت ۾ ايندي، ڪجهه نه ڪجهه لکي وٺندو هو. موت جي بستري تي سرجيل سندس انهن ڪوتائن کي سهيڙي، ’wings of death‘ جي نالي سان شايع ڪيو ويو آهي.

رابندر نات ٽئگور سموري زندگي مختلف حوالن سان مشهور ۽ معروف رهيو. هڪ دؤر ۾ هو اديب ۽ ڪوتاکار جي حيثيت سان ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ مشهور هو. ٻي دؤر ۾ هندستان جي قومي شاعر طور تسليم ڪري، کيس وڏو ماڻَ ۽ سمان ڏنو ويو. حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ هُن هڪ مهان مصور، موسيقيڪار ۽ تعليمدان جي حيثيت سان وڏي شهرت حاصل ڪئي. ٽئگور نه رڳو علمي ۽ ادبي ميدان ۾ پاڻ موڪيو پر بنگال جي تعليمي ۽ تدريسي شعبن ۾ پڻ هن وڏو ڪم ۽ ڪردار ادا ڪيو آهي.

1901ع ۾ هُن هڪ علمي درسگاه ’شانتي نڪيٽن‘ جي نالي سان قائم ڪئي، جيڪا اڳتي هلي 1922ع ڌاري ’وشو پارٽي يونيورسٽي‘ بڻي. شانتي نڪيٽن مان مشهور مارڪسواڊي، سنڌ واسي ۽ معروف ڏاهي سوپي گيانچنداڻيءَ پڻ تعليم حاصل ڪئي، جنهن کي ٽئگور ’The Man from Moen Jo Daro‘ جي نالي سان سڏيندو هو. سوپو شانتي نڪيٽن ۽ ٽئگور جون ساروڻيون ساريندي پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو: ”شانتي نڪيٽن کي هلائڻ لاءِ هو پاڻ فنڊ گنا ڪندو هو، ٻين ملڪن کان چندا وٺندو هو ۽ ناٽڪ منڊيلن ۾ خود ڳائيندو، نچندو هو... هو سٺو مصور گائڪ ۽ موسيقيار به هو... موسيقيءَ ۾ هن مغربي ۽ مشرقي موسيقي يعني Symphony

۽ Melody جي ميلاپ سان اهڙيون ڏٺون ناهيون، جيڪي گهر گهر ڳايون وينديون هيون ۽ بنگال ۾ انهن جو وڏو ڌاڪو هو... جيڪڏهن ادب جي دنيا ۾ ڏسجي ته تمام ٿورا ماڻهو آهن، جن جي شاعريءَ ۾ ايڏي وسعت آهي. هيءَ وسيع ڪائنات ۽ ان اندر جيڪي ستارا ۽ ڪهڪشائون آهن، اهي ڪيئن ٽڪرائجن ۽ تنن ٿيون، انهن مڙني لقائن کي گرڊيو پنهنجي ڪوتائن ۾ ڏاڍي خوبصورت نموني سان پيش ڪيو آهي. دعائن کان وٺي ويندي انقلابي گيتن ۽ فطري طاقتن تائين جي موضوعن تي سندس شاعري پڪڙيل آهي... مان شانتي نڪيٽن ۾ تڏهن داخل ٿيس، جڏهن ٻار هوس ۽ اتان جوان ٿي نڪتس. (I came here as a boy and I go back as a man) (10)

’شانتي نڪيٽن‘ ٽنگور جو خواب هو جنهن جي تعبير ۽ تڪميل لاءِ هن وڏو پاڻ پتوڙيو. هن پنهنجن وطن واسين کي علم جي دولت سان مالا مال ڪرڻ ۽ آرٽ جي حسين سچائين سان آراستا ۽ آشنا ڪرڻ ٿئي گهريو، جنهن لاءِ هن روس، چين، آمريڪا، جپان، اٽلي ۽ سنڌ جون ياتراون پڻ ڪيون. هو پنهنجي علمي درسگاهه جي سهائتا لاءِ سنڌ ۾ به آيو ۽ سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن ۽ ڪلاڪارن سان ملاقاتون ڪيائين.

”سنڌ جي دؤري دوران، حيدرآباد جي اديبن جي دعوت تي ٽنگور جڏهن حيدرآباد آيو، تڏهن هن اديبن ۽ سنڌين جي عوامي ميڙ کي هاڻوڪي بسنت هال ۾ خطاب پڻ ڪيو. اديب کيس سنڌو دريا جو سير ڪرائڻ لاءِ ڪوٺري وٺي آيا. جڏهن هو ٻيڙيءَ تي سنڌوءَ جو سير ڪري رهيو هو، ان وقت شام جو وڳڙو هو ۽ سج پورهيت پڪيڙن جيان اولهه طرف اُلهي رهيو هو. ٽنگور جڏهن سج کي اولهه طرف ٽڪرين ۾ اُلهندي ڏٺو، تڏهن چيائين، مان دنيا گهميو آهيان. دنيا جي ڪنڊ ڪٽڇ جي منظرن کي ڏٺو اٿم، پر سج لهڻ جو سهڻو منظر، جيڪو هتان ڏٺو اٿم، اهو ايترو وڻيو آهي، جو دنيا جا ڏنل ٻيا منظر وسري ويا اٿم... سنڌو دريا تان اولهه طرف جن ٽڪرين آڏو ٽنگور سج لهندي ڏٺو هو، ان ٽڪرين مٿان اڄ سنڌ يونيورسٽي قائم آهي“ (11)

ٽنگور کي علمي ۽ ادبي خدمتن عيوض انگريز سرڪار 1951ع ۾ ’سر‘ جو خطاب پڻ ڏنو هو، پر جليان والا باغ ۾ 1919ع ۾ جڏهن جنرل ڊائر هزارين بي گناه بنگالين تي گوليون وسرائيون، تڏهن هن احتجاجن اهو خطاب کين واپس ڪيو هو.

رابندر نات انهن عظيم ادبين مان هڪ آهي، جن کي زمان ۽ مڪان جي سرحدن ۾ مقيد نه ٿو ڪري سگهجي. هن تخليقي ۽ فنون لطيفه جي حوالي سان ايترو ڪم ڪيو آهي، جو دنيا ۾ شايد چند ئي فلمڪارن ڪيو هوندو. ”عام طور تي شاعر ۽ فنڪار کي صرف خواب ڏسندڙ ۽ خيالي سمجهيو ويندو آهي، پر ٽئگور هميشه فن کي زندگيءَ جو سنجوڳي بڻايو آهي. هن حسن جي تلاش ضرور ڪئي آهي، پر ان کي زندگيءَ جي وجود ۾ ئي تلاشيو آهي، ڇو ته کيس اهو يقين هو ته ڪنهن به تخليق ۾ مدرتا ۽ شيريني ان وقت تائين پيدا ٿي نه ٿي سگهي، جيستائين ان کي زندگي ۽ ان جي سونهن سان منسلڪ نه ٿو ڪجي. ٽئگور جي نظر ۾ شاعر جو مذهب ئي، انساني مذهب آهي“<sup>(12)</sup>

17 آگسٽ 1941ع تي ٽئگور انتقال ڪيو. سندس وچوڙي تي هندستاني

سياست ۽ علم ادب جي وڏي نالي جواهر لعل نهرو لکيو:

“It is not so much because of any single virtue but because of the tout ensemble that I felt that, among the world’s great men today, Gandhi and Tagore were supreme as human beings. Tagore belonged to an age that seems far from ours. But, like Mahatma Gandhi, his life has the power to move us in the core of our being”<sup>(13)</sup>

هن جي فاني وجود کي ته مٽيءَ ۾ مدفون ڪيو ويو، پر سندس تحريرون ۽ تخليقون سدا امر آهن، جن جي رهندي دنيا تائين هاڪ ۽ ڏاڪ قائم رهڻي آهي ۽ اجل ڪڏهن به انهن جو انت آڻي نه ٿو سگهي. رابندر نات ٽئگور 14 سالن جي عمر کان شروع ڪيل لکڻ پڙهڻ وارو ڪم 81 سالن تائين جاري رکيو. ايتري تائين جو هيءَ دنيا ڇڏڻ کان چند گهڙيون پهريان به هن پنهنجو آخري نظم لکي موڪلائي ڪئي هئي. حقيقت ۾ هو هڪ اهڙو شجيت ۽ سگهارو تخليقڪار هو، جنهن جي تخليقن ماڻهن ۾، نه رڳو سجاڳي ۽ سرت جو روح بيدار ڪيو، پر انهن کي آجپي ۽ آزاديءَ جي حقيقي مفهومن کان آشنا ڪري، کين ’جيئو ۽ جيئو ڏيو‘ جو سليقو پڻ سيکاريو.

شيخ اياز جو جنم 2 مارچ 1923ع تي شڪارپور ۾ غلام حسين شيخ جي گهر ۾ ٿيو يعني هو ٽئگور کان 62 سال پوءِ پيدا ٿيو. سندس والد کي اردو ۽ فارسي زبانن تي چڱي دسترس حاصل هئي، انهيءَ ڪري ننڍي عمر ۾ ئي هن اياز جي اهڙي تربيت ڪئي، جو سندس علم ۽ ادب سان چڱو چاهه پيدا ٿيو ۽ هو لکڻ پڙهڻ طرف راغب ٿيو. 13 سالن جي عمر ۾ سندس پهريون شعر ڇپيو ۽ تحرير ۽ تخليق جو اهو

عمل سندس آخري پساھن تائين جاري رھيو. سندس شاعريءَ جا 45 مجموعا ۽ مختلف نثري تحريرن تي مشتمل 15 کن ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن ۽ اڃا ڳچ مواد اڻ ڇپيل صورت ۾ سندس وارثن وٽ موجود آهي، جنهن کي منظر عام تي آڻڻ تمام ضروري آهي، ڇو ته انهيءَ سان هڪ ته سندس سمورو ڪم سامهون اچي ويندو ۽ مٿس ڪم ڪندڙ محققن کي آساني ٿيندي ۽ ٻيو ته انهن تخليقن سان سنڌي ادب ۾ ڀڄڻ بيش بها اضافو ٿيندو.

شيخ اياز سنڌي کان علاوه اردو ۾ پڻ شاعري ڪئي آهي. ’نيل کنڻ اور نيم ڪے پتے‘ سندس اردو شاعريءَ جو مجموعو آهي، جنهن نه صرف اردو پڙهندڙ حلقن ۾ سٺي پذيرائي حاصل ڪئي، پر سنڌي پڙهندڙن پڻ انهيءَ ڪلام مان خوب لطف ماڻيو آهي. اياز هڪ ئي وقت اردو ۽ سنڌيءَ جو سگهارو شاعر آهي، پر سچ ته هن جي حقيقي سڃاڻپ جو حوالو ۽ حيثيت سنڌي شاعري آهي. سندس شاعريءَ جا اردو ۽ انگريزي ٻولين کان سواءِ ڪجهه ٻين زبانن ۾ ترجما پڻ ٿيا آهن. تنگور وانگر شيخ اياز جي شخصيت به تمام گهڻ پهلوي آهي. هو هڪ ئي وقت شاعر، ڪهاڻيڪار، دانشور، وڪيل، تعليمدان، مترجم، محب وطن، ترقي پسند، حسن پرست، مصوري، موسيقي ۽ نرت ڪلا سان لڳاءُ رکندڙ علم ادب ۽ مطالعي جو شائق ۽ پنهنجي ڌرتي ۽ انسانيت سان اٿاه محبت ڪندڙ ماڻهو هو. هن پنهنجي شاعراڻي صدا کي نه صرف سنڌ جو آواز بڻايو، پر ڪيترن ئي سٽل نيٽن کي، سچ ۽ سندر تا جي نئين باڪ ۽ بيداري سان آشنائي پڻ پيدا ڪرائي.

اياز جي تحريرن ۽ تخليقن جي وڏي خوبي اها آهي، ته اهي نثر هجن توڙي نظم، پر انهن ۾ رواني، ترنم، رس ۽ پنهنجي فڪري ۽ فني رنگيني آهي. هن جو نظر ته پنهنجي جاءِ تي آبشار ڌارا جهڙي رواني ۽ تازگي رکي ٿو، پر هن جي نثر ۾ به نرتڪيءَ جي رقص جهڙي ڪيفيت ۽ حسناڪي آهي.

اياز جي ذهن ۽ فڪر تي، بنگالي ڪوتاکار تنگور جي فن ۽ فلسفي جو ننڍي عمر کان ئي اثر رهيو آهي، جنهن جو اعتراف هو خود پنهنجي ڪتاب، ’ڪئين ڪر موڙيا جڏهن - 2‘ ۾، هئين ڪري ٿو: ”مون تنگور جا ڪجهه سنڌيءَ ۾ ترجما ٿئين يا چوٿين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهيا هئا ۽ هن جو مون تي ننڍي هوندي ئي اثر هيو“<sup>(14)</sup>

شيخ اياز جي تنگور سان اٿاه محبت ۽ انسيت جو اندازو انهيءَ مان ئي ڪري سگهجي ٿو، ته هن پنهنجي پهرئين شعري مجموعي، ’ڀونر پري آڪاس‘ ۾،

تنگور جا ٻه هيٺيان نظر شامل ڪيا آهن، جيڪي هن سندس نوبل انعام يافته شعري مجموعي، 'گيتا نجلي' مان ڪٽي، انهن جو سهڻو منظوم ترجمو ڪيو آهي.

سانجھيءَ جا پاڇاوان ڦهليا، من ٿيندو ويو مات  
ڪڪريون آيون، ترسيون، برسيون، رم جهم آندي رات  
هوءَ ايندي، هوءَ ايندي، منهنجي تن ۾ رهندي تات  
مان چائنٺ تي ويٺو آهيان، ڀلي ڀوي برسات

---

ويجھو ويجهو ويجهو پهتو هوريان هوريان پير،  
ساڳيا گھنگھرو ساڳي چم چم، ڪوئي ناهي ڦير،  
ايندي آهي هوءَ اورانگھي، گھڙي گھڙي جو گھير،  
ارهي من ۾ سرهو سرهو هٿن ايندو ٻيو ڪير؟<sup>(15)</sup>

شيخ اياز تنگور جي نه رڳو فڪر، فن ۽ دانشمنديءَ کان متاثر هو، پر هو هن جي شخصي، علمي ۽ عملي ڪردار کان پڻ جذباتي حد تائين مرغوب ۽ متاثر محسوس ٿئي ٿو. هو پنهنجي شعري مجموعي، 'ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن' جي جلد پهرئين ۾ لکي ٿو: "جڏهن تنگور 1941ع ۾ گذاري ويو هو، مان شڪارپور ۾ سي اينڊ ايس ڪاليج ۾ پڙهندو هوس. ڪاليج مان موٽندي، اها ڳالهه مون کي پروفيسر چينملاڻي ٻڌائي هئي، ته مان ساري واٽ گھر تائين اوچنگارون ڏيندو ويو هوس"<sup>(16)</sup>

هو تنگور کان ايتري قدر متاثر هو، جو 23 جنوري 1976ع تي جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جو ڪيس وائيس چانسلر مقرر ڪيو ويو، تڏهن هن نه رڳو ان کي علمي طور 'شائتي نڪيٽن' جهڙو ڏسڻ جي خواهش جو پنهنجي تقريرن ۽ تحريرن ۾ بار بار اظهار ڪيو، پر فطري منظرن ۽ ماحول جي حوالي سان ان کي خوبصورت بڻائڻ جون عملي ڪوششون پڻ ڪيائين، جيڪي قابل تعريف آهن. گلن، ڦلن، وڻن ۽ سونهن جو، جئين تنگور عاشق هو، ۽ پنهنجي آشرم 'شائتي نڪيٽن' کي وڻن ۽ باغ باغيچن سان جنجهي ڇڏيو هيائين، ائين اياز به خوبصورت ۽ خوشبوئن جو عاشق هو. هن به سنڌ يونيورسٽيءَ کي خوشبوئن ۽ خوبصورتين سان سنوارڻ ۽ سينگارڻ جي پنهنجي طور تي هر ممڪن ڪوشش ڪئي هئي.

هو پنهنجي هڪ شعري مجموعي جي مهاڳ ۾ ان حوالي سان لکي ٿو: "اهي

گل (گل شبو) مون ڄام شوري پر پوکرايا هئا ۽ رات جي راڻيءَ سان گڏ ڪنهن محترم ڏانهن موڪليندو هوس، جا ريمبرانت جي مصوريءَ ۽ سئفو جي شاعريءَ وانگر خوبصورت هئي.... رات جي راڻيءَ ۽ گل شبو جي خوشبو ڪمري جيڏي پيجري مان ٻن مورن جو آواز... سَرَوَ ۽ صنوبر جا وڻ جي ڪنهن محبوبه جي وڪريل زلفن وانگر لڳندا هئا، رابيل ۽ گلاب جا گل، جي مون کي ڏاڍا وڻندا ها، ڪوئل جي ڪوڪ، جيڪا ڪن ۾ ڪتيون پار ڪري ويندي هئي... گل مهر ۽ املتاس جا درخت، دراصل هڪ بهشت، جو مون ٿوري عرصي لاءِ بڻايو هو. اهي سڀ ڳالهون، جي سڀني وانگر گذري ويون، گل شبو جي خوشبوياد ڏياريندي آهي“<sup>(17)</sup>

شيخ اياز ٽنگور جي نه رڳو شخصيت ۽ صلاحيتن کان تمام گهڻو مرغوب هو، پر هو سندس شاعراڻي ڪمال ۽ جمال جو پڻ وڏو مداح ۽ معترف هو. هو سندس تخليقي عظمت ۽ فنڪاراڻي حيثيت کي تسليم ڪندي، پنهنجي هڪ دوست کي خط ۾ لکي ٿو: ”ٽنگور نه فقط بنگالي زبان جو، پر مشرق جو عظيم ترين شاعر آهي. هن جي شاعريءَ ۾ اهو لطف آهي، جو نديءَ جي سطح تي شفق جو پاڇو پيدا ڪندو آهي. هن جي سٺ سٺ ۾ ڪمند جي ڳني جي رس آهي، جنهن ۾ تازگي به آهي ۽ شيريني به“<sup>(18)</sup>

شيخ اياز ڪلا، فڪر ۽ آدرشي جيون جي حوالي سان نه فقط دنيا جي ڪوڙ مفڪرن کان متاثر رهيو آهي، جن ۾ سقراط، گئليلو، منصور حلاج، شمس تبريز، سرمد، ناظم حڪمت، پئبلونروڊا، مينڊلسٽام، محمود درويش، لورڪا، ٽنگور ۽ ٻيا ڪيئي نالا شامل آهن، پر انهن وانگر موت کي مات ڏيڻ ۽ پنهنجي ڪم ۽ ڪردار جي بنياد تي زندهه رهڻ جو پڻ خواهشمند هو، جنهن جو اظهار هو پنهنجي هڪ لکڻيءَ ۾ هن ريت ڪري ٿو: ”جسماني طرح ته مان مرنديس، پر ان کان اول ڪاليداس، ٽنگور ۽ پٿائيءَ وانگر موت کي شڪست ڏئي وينديس“<sup>(19)</sup>

شيخ اياز پنهنجي عملي توڙي فڪري جيءَ ۽ جياپي ۾، من موجي ۽ صوفي لاکوفي منش ماڻهو هو. هو ڪڏهن به هڪ جاءِ تي ٽڪي نه بيٺو. سدائين متحرڪ، ترقي پسند ۽ دل جي سڌ کي ’لبیک‘ چئي، هن تخليق ۽ جياپي جو سفر جاري رکيو، انهيءَ ڪري مختلف وقتن تي مختلف مڪتب فڪر جي ماڻهن پاران مٿس ڪيئي تنقيدون به ٿيون آهن، پر هو هميشه ابتدا کان آخري پساهن تائين پنهنجي دل جي دڳ تي گامزن رهيو.

پهرئين دؤر ۾ زندگيءَ جي فلسفي ۽ فڪر ڏانهن اياز جي روش يوناني مفڪر ايبڪيوريس (Epicures) جهڙي هئي، جيڪو خوشي ۽ خوبصورتيءَ کي ئي زندگيءَ جي منتهن سمجهندو هو. 'جيڪو آهي، سو هتي ئي آهي.' 'هي پل ئي امر آهي.' 'انسان ئي سبحاني ما اعظم شاني آهي.' 'ماڻهو ئي ساري مخلوق ۽ سنسار ۾ حسين صورت ۽ موهيندڙ مورت وارو آهي.' ان جي محبت ۾ ئي شراب جهڙي مستي ۽ جوانيءَ جهڙو سرور ۽ ساءُ آهي. آدم ۾ وڏي معما ۽ مام آهي. هن جي سُندرતા ۽ سيرت کي گهراڻيءَ سان جانچي ڏسبو ته، هو پنهنجي روحاني رمزيت ۾، 'خود خدا ۽ خود ئي خدائي' محسوس ٿيندو. ان دؤر ۾ زندگي، انسان ۽ ان جون حُسنڪيون ئي اياز لاءِ وڏيون صداقتون آهن. اهو ئي سبب آهي، جو هو پنهنجي شاعريءَ ۾ پڻ ان جو پيرپور اظهار ڪري ٿو:

زندگي يا شراب جي نعن آ،  
جنهن جي مستي روان دوان آهي.  
هر محبت ايجان حسين آهي،  
هر تمنا ايجان جوان آهي. (ص 187)

اسان سوال ڪيو هو خدا به آهي ڇا  
اوهان جو حسن ان جو جواب آ سائين.  
اسان جي روح ۾ جنهن جي نفيس خوشبو آ  
اهو بدن به مثالِ گلاب آ سائين. (ص 212)

جيئن مڪڙيءَ کي ماک، چمڻ اچي چاهه مان،  
آياسين تيئن اوچتو اورانگي افلاڪ،  
خوشبو آ خوراڪ، سائل آهيون سڪ جا.  
(پوئري آڪاس، ص 18)

بي دؤر ۾ هو انقلابي، وطن پرست، انسان دوست ۽ ترقي پسند سوچ جو شعلا بيان شاعر ۽ پنهنجي اظهار ۾ ايڏو ارڏو تخليقڪار آهي، جنهن جي باغي گيتن جي گونجار سان استحصال ۽ آمڙن جي مضبوط ڪوٺڻ جا برج لڏڻ لڳن ٿا ۽ هن نه رڳو

هر گڏي ريت ۽ روايت جو انڪار ڪيو پر ان خلاف للڪار بڻجي الاعلان چئي  
ڏنائين:

مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان -  
مون ڪيئي ڏوهه ڪيا آهن!

---

هن سر جي گدلي سينور ۾،  
هي نيل ڪنول به ته ڏوهي آ،  
۽ ڪو به چڪور انڌاري ۾،  
جي اڏري ٿو ته دروهي آ،  
هي ڏوهه نه آهي ماڻهوءَ جي،  
مون متي ٻيهر ڳوهي آ!  
مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان.

(ڪي جو بيجل ٻوليو ص 102)

منهنجو آگهه پڇين ٿو آءُ منهنجا گيت ڳنهي سگهندين تون!

نتيجي ۾ سندس ٻن شاعريءَ جي ڪتابن، 'پونر پري آڪاس' (1964)  
۽ 'ڪلهي پاتم ڪينرو' (1968) ۽ هڪ نثري مجموعي، 'جي ڪاڪ ڪڪوريا  
ڪاپڙي' (1968) تي نه رڳو پابندي مڙهي وئي، پر مٿس ديس دروهي جا الزام هڻي،  
شهر بدر ڪيو ۽ ڪوت ڪٿن ۾ قابو ڪيو ويو، پر هن جا آدرش ۽ احساس ساڳيا  
رهيا. سندس آواز خاموش ٿيڻ بدران ويتر پڙڪي اُٿيو.

جنهن وقت اسان جي تند تپي ۽ ساز ٽپي آواز جمپي  
تنهن وقت پلي ڪو ڪنڌ ڪپي، جو آيو ڳايو آ پيارا  
هي ڪارو ڪارونپار ته ڏس، هو ڏورانهون ڏهڪار ته ڏس  
مون ڪيڏي جر جي جهاڳ مٿان هي ديپ جلايو آ پيارا.  
هيءَ پنهنجي ڪرڻي پرڻي آ، پر سنڌ اياز نه مرڻي آ  
آخر هيءَ رات گذرڻي آ، تو چو گهٻرايو آ پيارا.  
(وچون وسط آيون، ص 50)

اياز ان دؤر ۾، 'پنهنجي رت ۾ ريتو جهنڊو'، 'سنڌڙيءَ ڪي سر ڪير نه  
ڏيندو'، 'باغي آهيان'، 'چوپير پيساري ويٺو آ'، 'جل جل مشعل جل'، 'منهنجو ڪوئي  
سنڌي ٻولي



ديس نه آهي، منهنجو ديس جمان، 'هي ماڻهو وه جو ڍڪ ٿيا،' انڌو آپ انڌاري ڌرتي،  
 گهر گهر جوت جلائي، ۽ ٻيا اهڙا ان ڳڻيا گيت، نظم ۽ وايون سر جيون، جن ۾ 'مٽي،  
 محبت ۽ ماڻهپي' جي سڳند سان گڏوگڏ جرئت، جوانمردي، مظلوم سان محبت ۽  
 استبدادي ۽ جابر سان نفرت جو نه رڳو گليو اظهار ملي ٿو پر منجهس جدوجهد،  
 انقلاب، انسان دوستي ۽ حب الوطنيءَ جو وڏو جوش ۽ ولولو پڻ نظر اچي ٿو.

ٽنگور به، اياز وانگر سڌيءَ ريت شايد ڪڏهن ڪنهن سياسي پارٽي ۽  
 تحريڪ ۾ شامل نه رهيو، پر پنهنجي ڌرتيءَ جي آزادي پسند ۽ مظلوم ماڻهن جي هن  
 هميشه پيپراڻي ۽ همت افزائي ڪئي. هن نه رڳو ديس واسين ۾ تعليمي سجاڳيءَ جو  
 احساس اجاگر ڪيو پر انگريزن جي بربريت خلاف پنهنجي شاعريءَ جو سگهارو  
 آواز بلند ڪري، پنهنجن محنت ڪش ماڻهن کي هر ڀل احساساتي ڏيڻ ۽ فڪري  
 اُتساه آڻيو. سندس هڪ اهڙي نظم جو سنڌي ترجمو پيش ڪجي ٿو:

هو اچن پيا، هو اچن پيا،  
 صف به صف نعرا هڻندا  
 موج موج ۽ لهر لهر چڙ اُٿلي پئي آ  
 پورهيتن جو چؤطرف سيلاب آ  
 چڙ ته ڪوئي خواب آ.  
 هو جمڻ کان موت تائين،  
 بل پنهنجي تي سدائين  
 جي جيئن، جهيڙين ٿا،  
 سون مٽيءَ مان ميڙين ٿا،  
 سي نه سنڀريا سُڪ ڪڏهن.  
 ڏک سدائين ساڻ تن سان،  
 قسمتون پنهنجون بدلائيندا ضرور  
 پور ٿيندا غاصبن جا سپ غرور  
 نفرتن جا ڏينهن ويندا  
 محبتون اينديون ضرور  
 منزلون پنهنجون ناهن هاڻي دور

تاريخ نئين تي رقم ٿئي

جو کيڙي سوئي کائي

جاڻ اڀريو سج نئون

جاڻ پهتي رات پنهنجي انت کي<sup>(20)</sup>

ساڳئي خيال ۽ احساس کي اياز هنن ٻن بيتن ۾ ڪيئن نه موهيندڙ انداز سان

پيش ڪيو آهي:

اڀري ايندا اوچتو هو ڌرتيءَ جا لال،

آءُ ڏسان ٿو پيونءَ تي، ايندا جي پونچال،

ماڻهو مڏيون، مال، ڊاهي هٽندا ڏير ۾.

—

آءُ ڏسان ٿو پيونءَ تي، اڄ به سو انسان،

اڀري ايندو باڪ سان، جيڪو سج سمان،

ناهي تر به گمان، ڳهلا انهيءَ ڳالهه ۾.

(ڪپر ٿوڪن ڪري، ص 294)

رابندر ناٿ ۽ اياز جي ٻن شاهڪار تخليقن، جيڪي پوءِ سندن پنهنجي

پنهنجي وطن جي قومي تراني طور اپنايون ويون، انهن ۾ گهڻي حد تائين خيال،

احساس، جمالياتي حسيت ۽ جذبات جي شدت جي هڪجهڙائي ملي ٿي. ٽئگور جي

ان گيت جون ڪجهه سٽون سنڌي ترجمي جي صورت ۾ پيش ڪجن ٿيون:

اي ڌرتي ماتا! مان تنهنجي آڏو پنهنجو سڀئي جهڪايان ٿو.

تنهنجو پاڻي پوئو ۽ صحت بخش آهي،

تنهنجو ميوو مٺو ۽ مزيدار.

تنهنجي هوا سڀل ۽ روح کي راحت ڏيندڙ آهي.

تنهنجون سايون، سهڻيون ۽ سرهاڻ سان مهڪندڙ ٻنڀون،

سدائين سون جان چمڪن ٿيون.

تنهنجي نديءَ جي ڪنارن تي چانڊوڪي جرڪي ٿي،

سڪ، پيار ۽ سندر تائون آڇيندڙ منهنجي ماتا!

تنهنجو مرڪڙ موهيندڙ تنهنجا ٻول جيئن امرت،

توتان سر، ساه چڏيان گهوري.



تون ئي سڀ جي ساهه ۾، سڀ ۾ تون ئي تون،  
سانجهي، سمنڊ، سڀون، ڪيئي ولر واءِ ۾.  
(اٿي اور الله سان، (ص 48)

شيخ اياز بلاشبہ پنهنجي ابتدائي ادبي دؤر ۾ تنگور کي پڙهيو هو پر حقيقت ۾ هو ان ڏانهن گهڻو راغب پنهنجن پڇاڙڪن ڏينهن ۾ ٿيو ۽ هن ان جا وڌيڪ فڪري اثر پڻ ان دؤر ۾ ئي قبول ڪيا آهن.

تنگور جي شاعريءَ ۾ اڪثر ڪري برڪا رت جي رنگيني ۽ سانجهيءَ - ٽائي آڪيري ۾ آرام سان سٺل پڪين جي سانت ۽ آند جهڙو احساس آهي. ”فطرت جي اگهاڙي حسن ۾ هن جي اڻ مٽي دلچسپي هئي. لهندڙ سج جي لالڻ ۽ چڙهندڙ چنڊ جي سون - سريڪي چانڊاڻ ۾، پري پري تائين وهندڙ شفاف دريا... سونار بنگله جون سبزپوش پهڙيون ڏسندي ۽ شام جي ٿڌڙين ٿڌڙين هيرن جي هنج ۾ جهولندي، هن جيڪي ڪوتائون رڳيون آهن، سي امر آهن ۽ امر رهنديون“<sup>(22)</sup>

خاص ڪري سندس ڪوتا - ڪتاب، ’گيتانجلي‘ قدرت جي سونهن ۽ انسان جي داخلي ڪيفيتن جي اڀتار سان ڏٺيل آهي. ان جا موضوع روزمره زندگي ۽ ان جي ننڍڙن تجربن، داخلي احساسن ۽ جذبن سان تعلق رکندڙ آهن. نظمن جي ٻولي رسيلي، نرم سادي ۽ مصوراڻي تاثرن سان پرپور آهي. انهن ۾ فڪري سونهن، احساساتي نرمڻا، فني نفاست، ۽ وجدان رمزيت سميت ٻيون اهڙيون انيڪ خوبيون ۽ خوبصورتيون ملن ٿيون، جن کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ مشڪل آهي، پر انهن کي هنئين سان هنڊائي ۽ محسوس ڪري سگهجي ٿو.

تنگور جي شاعري، زندگي ۽ فطرت جي آئينه دار ۽ انسان جي اندر جي مختلف ڪيفيتن جي عڪاس آهي. هن زندگيءَ جي معمولي کان معمولي لقاءَ کي به شاعراڻي جماليات سان زندهه ۽ حسين بڻائي پيش ڪيو آهي. هن جي شاعريءَ ۾ اندر جي ڪيفيتن ۽ صوفياڻي رمز ۽ رعنائين جو حسين مانڊاڻ پنهنجي پوري تاثيريت ۽ تازگيءَ سان موجود ملي ٿو. مثال لاءِ هي نظم ملاحظه ڪريو:

#### Innermost One

He it is, the innermost one,  
Who awakens my being with his deep hidden touches!

He it is who puts his enchantment upon these eyes  
And joyfully plays on the chords of my heart  
In varied cadence of pleasure and pain.

He it is who weaves the web of this Maya  
in evanescent hues of gold and silver, blue and green,  
and lets peep out through the folds his feet,  
at whose touch I forget myself.

Days come and ages pass,  
and it is ever he who moves my heart in many a name,  
in many a guise, in many a rapture of joy and of sorrow<sup>(23)</sup>

هن جو نه رڳو مٿيون نظم وحدت الوجود جو مظهر آهي ۽ ان ۾ 'جيڏانهن  
ڪريان پرڪ، تيڏانهن سڄڻ سامهون' جي رمزيت جهلڪي ٿي. پر سندس اڪثر  
شاعري، 'جز ۾ ڪل ۽ ڪل ۾ جز' جي فلسفي ۽ فڪر کي عيان ڪري ٿي.  
رابندر نات ٽئگور جي نظمن ۽ گيتن جي ٻولي سادي، سرل، سُريلي، رس پري  
۽ فطري محسوس ٿئي ٿي. لفظ آرسِيءَ جيان شفاف ۽ موسيقيءَ جي سُرَن ۾ ٻڌل ٿا  
لڳن ۽ انهن ۾ نزاڪت، لطافت، تخيل ۽ تخليق جي حُسن جي حيرت ڏياريندڙ  
جهلڪ پست سان گڏوگڏ ڪمال جو تفڪر پڻ محسوس ڪري ۽ ماڻهي سگهجي ٿو.  
خاص ڪري سندس شهر آفاق شعري مجموعي، 'گيتانجلي' ۾ موجود شاعري، من جي  
ستل تارن کي هڪ ڀُهاءَ سان مضطرب ڪري ڇڏي ٿي.

حقيقت ۾ ٽئگور جي هيءَ شاعري سندس روح جو اهوراڳ آهي، جيڪو هن  
پنهنجي محبوب سان مخاطب ٿي ڳايو آهي. هن ۾ 'وحدت الوجود' ۽ 'فنا في  
الذات' جا آلاپ به آهن. ته فطرت ۽ قدرت جي حُسناڪين جون نغمه سرايون به. اهو  
ئي سبب آهي، جو هو پاڻ چوي ٿو، "گيتانجلي ۾ موجود منهنجا گيت، دراصل منهنجي  
روح جا نغما آهن، جيڪي مون پنهنجي معبود جي عبادت ۽ عشق ۾ جهونگاريا آهن.  
انهن ۾، منهنجي زندگيءَ جي ڏکن سُڪن سان گڏ منهنجن رياضتن ۽ عبادتن جو روح به  
سمائيل آهي، جيڪو لفظ لفظ ۾ ڌڙڪي ۽ رقص ڪري رهيو آهي"<sup>(24)</sup>

سچ پچ ٽئگور جو هي سمورو ڪلام نرالي فڪري ندرتن، روحاني جذبات ۽  
وجداني ڪيفيتن سان لبريز آهي، جنهن کي هن اهڙي سرمدِي ۽ سرمستيءَ سان  
اظهاريو ۽ سرجيو آهي، جو ان کي پڙهڻ کان پوءِ پڙهندڙن تي پڻ انوکي ڪيفيتن جا

ڪيپ ۽ خمار طاري ٿي وڃن ٿا.

شيخ اياز جي پڇاڙڪن ڏينهن واري شاعريءَ ۾ پڻ تنگور وانگر فطرت،  
داخليت ۽ روحاني ڪيفيتن جو اظهار وڌيڪ نظر اچي ٿو. خاص ڪري سندس  
پوئين دؤر جي نثر توڙي نظم تي تنگور جا گهرا ۽ گهٽ رخا اثر محسوس ٿين ٿا. تنگور  
جو هي نظم پڙهي ڏسو:

### Give Me Strength

This is my prayer to thee, my lord---strike,  
Strike at the root of penury in my heart.

Give me the strength lightly to bear my joys and sorrows.  
Give me the strength to make my love fruitful in service.

Give me the strength never to disown the poor or bend my knees  
before insolent might.  
Give me the strength to raise my mind high above daily trifles.

And give me the strength to surrender my strength to thy will with love  
(25).

شيخ اياز جيڪي دعائون لکيون آهن، انهن ۾ تنگور سان نه رڳو فڪر فن ۽  
فلسفي جي لحاظ سان وڏي مماثلت ۽ هڪجهڙائي ملي ٿي. پر خدا کي التجائون ۽  
ارداسيون ڪرڻ، اي رب، اي مالڪ، اي ڏٺي ۽ رب العالمين جي نالن سان مخاطب ٿي  
کيس پنهنجي مدعا پيش ڪرڻ جو لهجو. نرملتا، ڪيفيت ۽ انداز پڻ تنگور جي  
دعائيا ڪلام جهڙو آهي، جنهن جا عڪس ۽ اولڙا سندس ڪوتا - ڪتاب، 'اُٺي اور  
الله سان' ۾، چڱيءَ پَر ڀسي سگهجن ٿا.

يا رب العالمين!

تون مون کي قوم، رنگ ۽ نسل جون تنگ گليون ڇڏاڻ

۽ پنهنجي شاهي رستي تان وٺي هل

تون منهنجو آغوش ايترو وسيع ڪر

جومان ان ۾ ساري انسان ذات سمائي سگهان

مون کي استطاعت ڏي ته ڪنهن ڪاري ۽ ڪوجهي لاءِ

دل ۾ ٽڪار نه رکان

۽ ڪنهن کي نبل ۽ نذر ڏسي، ان جو ساٿ نه ڇڏيان...

ڪنهن ڏاڍي جي اڳيان نه جهڪان....

سڀ تو تي ڇڏيان.... تون ئي ازلي محتسب آهين<sup>(26)</sup>

پوين ڏينهن ۾ ٽنگور جو موت جي موضوع ۽ ان جي عملي ۽ نفسياتي  
ڪيفيتن تي سرجيل اهم ۽ منفرد ڪتاب، 'Wings of Death'، اياز جي گهڻي  
مطالعي هيٺ رهيو. ايتري تائين جو 6 مارچ 1991ع ۾ اياز جڏهن سخت بيمار هو ۽  
ڪارڊيو وٽسڪيولر انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ کيس داخل ڪيو ويو هو، تڏهن به ٽنگور  
جو اهو ڪتاب وٽس موجود هو جنهن بابت هو خود لکي ٿو، "مون ڊاڪٽر کان پڇيو ته  
مان ڪجهه لکي سگهان ٿو ته هن چيو ته تون صرف اخبار ڏسي سگهين ٿو.... مون  
ڊاڪٽر جي صلاح کي وزن نه ڏنو ۽ ٽنگور جو ڪتاب، 'Wings of Death' پڙهڻ  
لڳس. اهو ڪتاب مون 1963ع ۾ ٽنگور جي ڪتابن ۽ ٽنگور تي لکيل پنجهڻ  
ڪتابن سان گڏ بمبئيءَ ۾ ورتو، جو ٽنگور تي مون کي ڪتاب لکڻو هو پر ڪيترن  
سببن ڪري نه لکي سگهيو آهيان.

مٿين ڪتابن مان مون ٻيا ڪتاب پڙهيا هئا، پر 'Wings of Death' رهجي  
ويو هو ڇو ته ان وقت مان زندگيءَ جي پرپور جدوجهد ۾ مصروف هوس ۽ ان ڪري  
مون کي ان ڪتاب جو نالو نه ٿي آڻڻو.... مون ٽنگور جو 'Wings of Death' اهو ڄاڻڻ  
لاءِ پڙهيو ته آخري ڏينهن ۾ هو ڇا ٿو چوڻ چاهي. پهريان اهو نظم پڙهيم. جيڪو هن  
آپريشن واري صبح لکيو هو. ان کان پٺئين صفحي تي هيٺيون نظم پڙهيم:

ڏينهن جي پهرين سج پڇيو

تون ڪير آهين؟

ان کي ڪوبه جواب نه مليو هيو.

ڏينهن جي پوئين سج ساڳو سوال پڇيو

شفق جي روشنيءَ ۾،

اولهه سمنڊ جي ڪنارن تي،

تون ڪير آهين؟

ان کي به جواب نه مليو"<sup>(27)</sup>

اياز جي ڪوتا - ڪتاب، 'چوليون ٻوليون سمنڊ جون' ۾، ٽنگور جي بيماريءَ  
جي بستري تي لکيل مٿئين نظم سان فڪري توڙي احساساتي لحاظ سان ڪافي

مماثلت رکندڙ هي نظم ڏسو:

باک جو آواز آيو کير آهين؟  
مون جئين تنگور کي ٿي گنگنايو  
کير آهين؟  
کنهن ڀرندي چهچهايو  
کير آهين؟....  
تون شفق ۾ ٿو ٻڌين...  
آکاس ۾ درياھ کنهن کي ٿي کنايو  
کير آهين؟...  
رات ۾ سورج سمايو ۽ وري  
آواز آيو  
کير آهين؟  
کير آهين؟  
کير آهين؟<sup>(28)</sup>

مٿئين نظم ۾ اياز نه فقط تنگور سان مخاطب آهي، پر ان ۾، ڪيترن منظرن ۽ محسوسات جي هڪجهڙائي پڻ چٽي محسوس ٿئي ٿي. ان سان گڏوگڏ موضوعي تاجي پيٽو علامتون ۽ اظهار جو انداز جهڙوڪ: 'ڏينهن جو پهريون سج'، جنهن کي اياز 'باک جو آواز'، جي اهڃاڻ سان اظهاري ٿو ۽ باک، صبح کي ظاهر ڪري ٿي. جڏهن ته 'ڏينهن جو پويون سج'، جنهن لاءِ اياز 'شفق'، لفظ استعمال ڪري ٿو ۽ جيڪو لهندڙ سج ۽ شام جي نشاني آهي. تنگور جو مرڪزي خيال کڻي، اياز ان ۾ نه رڳو ڪمال جي فڪري ندرت ۽ نرملتا پيدا ڪئي آهي، پر ان ۾ ترنم ۽ تفڪر جو سونهندڙ سنگم پڻ سمايو آهي.

رابندر نات تنگور وٽ موت جو تصور پيائڪ، خوفائتو ۽ رواجي طرح جيئن ان کي منفي ۽ مصيبت وارو سمجهيو ويندو آهي، ائين نه آهي، پر ان جي برعڪس هو موت کي زندگيءَ جو سڪون ڪوٺي، ۽ ان جي شادمانِي (Death - Wedding) وانگر آجيان ۽ آڌرپاءُ ڪرڻ جي انوکي ڳالهه ڪري ٿو. هو زندگيءَ کي ڪنوار ۽ پاڻ کي گهٽ بڻائي، هيٺين نظم ۾، ڪهڙي نه حسين انداز سان موت کي شادمانِي وانگر ملهائڻ جو ذڪر ڪري ٿو.



WE are to play the game of death to-night, my bride and I.  
 The night is black, the clouds in the sky are capricious, and the waves  
 are raving at sea.  
 We have left our bed of dreams, flung open the door and come out, my  
 bride and I.  
 We sit upon a swing, and the storm winds give us a wild push from  
 behind.  
 My bride starts up with fear and delight; she trembles and clings to my  
 breast.  
 Long have I served her tenderly?  
 I made for her a bed of flowers and I closed the doors to shut out the  
 rude light from her eyes.  
 I kissed her gently on her lips and whispered softly in her ears till she  
 half swooned in languor.  
 She was lost in the endless mist of vague sweetness.  
 She answered not to my touch, my songs failed to arouse her.  
 To-night has come to us the call of the storm from the wild.  
 My bride has shivered and stood up, she has clasped my hand and come  
 out.  
 Her hair is flying in the wind, her veil is fluttering, her garland rustles  
 over her breast.  
 The push of death has swung her into life.  
 We are face to face and heart to heart, my bride and I <sup>(29)</sup>

موت جي حوالي سان ساڳيو تصور تخيل ۽ احساس اياز وٽ پڻ ملي ٿو. هو  
 به موت کان ڊڄي ۽ ان کان فرار اختيار نه ٿو ڪري، پر سرهائيءَ سان، ٻانهون کولي  
 محبوبه وانگر سندس هن ريت آجيان ۽ استقبال ڪري ٿو.  
 جيڪر پوري ٿي وڃي، هي ساري ڳڻ ڳوت،  
 تون جي اچين موت، تنهنجي ڪيان آجيان!  
 باقي ڪهڙو موت جي، تون ئي تون آهين؟  
 تون ئي ٿو چاهين، تو پر آنءُ سمائين!  
 (سورج مڪيءَ سانجهه ص 50، 51)

هو به ٽنگور وانگر موت کي زندگيءَ جو انت نه ٿو سمجهي، پر پرينءَ سان  
 ملاقات ۽ سنجوڳ جو هڪ سندر ذريعو تصور ڪري ٿو تڏهن ئي ته چوي ٿو:

تنهنجو موت! ڇهائڻ ائين، جئن ڪو پشمينو  
 جڻ منهنجو سڀني سڀني لائو سپرين.  
 (جهڙو نيٽان نه لهي، ص 53)  
 موت به آهي ننڊڙي، جڏهن لڳي اک،  
 پوءِ به ان جي پڪ، ڇا ڇا جرڪي جندڙي!  
 (ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن - 1، ص 136)

شيخ اياز وٽ موت جو تصور انتهائي جمالياتي، عاشقانو عارفانو تخليقي  
 ۽ احساساتي آهي. منهنجي جان ۽ مطالعي ۾ اهڙا تمام گهٽ شاعر سامهون آيا آهن،  
 جن وٽ موت جو تخيل محبوبانو موهيندڙ تخليقي ۽ تفڪراتو آهي. انهن سڀني مان  
 شاهه لطيف وٽ موت جو تصور نه رڳو نرالو ۽ نئون آهي، پر اڇوتو آتت ڀريو ۽  
 اُتساهيندڙ آهي. لطيف لاءِ موت منزل جو سونهون آهي، جنهن کي هو هڪ رفيق ۽  
 همراز وانگر ڪوٺي، قريب ڪري ۽ چوي ٿو: 'مرڻ مون سڀن آءُ، ڀنيءُ توپنڌ ڪريان؛  
 تنگور وٽ پڻ موت جو تصور تخليقي ۽ صوفيائو آهي. ساڳيءَ طرح اياز وٽ به موت  
 جو فڪر ۽ فهم تمام گهڻو حسناڪ ۽ شاعراتو آهي. تڏهن ئي ته موت کي ڪلي  
 ڪيڪارڻ، مٺهي مَرڪي مرڻ ۽ سولي کي سينگار سمجهڻ وارن کي وڏي اوليت ۽  
 اهميت ڏئي ٿو ۽ چنڊ کي استعاري طور استعمال ڪري، انهن کي پنهنجي هيٺين نظم  
 ۾، ڪهڙي نه خوبصورت ۽ من موهيندڙ انداز سان خراج پيش ڪري ٿو:

چانڊڪا تي  
 چنڊ جون ڳالهيون ته ٻڌا!  
 ٿو چوي:  
 'موت ڏي ڪلندو وڃي  
 ڪيڪار ڪر،  
 جي مٺهي مَرڪي مٺا  
 سي يار ڪر  
 گهوت آهين جي ته تون  
 سوري ڏسي سينگار ڪر  
 عشق سان اقرار

اٺن ڏسن تنهنجون اڪيون  
حُسن اڳ کان سرس ٿئي  
پيارَ اهڙا پيارَ ڪر...! (30)

توڙي جو اياز پاڻ چوي ٿو ته، ”مان ٽنگور نه آهيان، مون کي پنهنجي موت لاءِ  
هڪ سادي سادي تشبيهه آهي“ (31). پر سندس شاعريءَ جي اڀياس کان پوءِ شدت سان  
محسوس ٿئي ٿو ته، هن جي تخليقن تي، نه رڳو ’موت ۽ حيات‘ جي فلسفي جي حوالي  
سان ٽنگور جا اُٺ مت ۽ جهجها اثر آهن، پر ’خدا ۽ خدائي‘ بابت سندس تخيل ۽  
تصور پڻ گهڻي حد تائين ٽنگور سان ملندڙ جلندڙ آهي. اها الڳ ڳالهه آهي ته، اياز  
وت ڪمال جي ذات ۽ ڏانءُ موجود آهي، ۽ هو ڪيترن ئي تخليقڪارن جا اثرن وٺڻ  
باوجود پنهنجي تخليقي اظهار ۽ اسلوب ۾ نئون ۽ نرم محسوس ٿئي ٿو.  
شيخ اياز ۽ رابندر نات ٽنگور جي شاعريءَ ۾، ڪيترين ئي فڪري ۽ فني  
مماثلتن سان گڏوگڏ خيال ۽ احساس جون هڪجهڙائيون پڻ ملن ٿيون. ٽنگور جي هن  
نظم کي غور سان پڙهو:

Friend

I have no sleep tonight.

Ever and again I open my door and look out on  
The darkness, my friend!

I can see nothing before me.

I wonder where lies thy path!

By what dim shore of the ink-black river,  
By what far edge of the frowning forest,  
Through what mazy depth of gloom art thou threading  
Thy course to come to me (32)

هاڻي وري اياز جي هن نظم جو ڌيان سان مطالعو ڪريو. اوهان کي ٻنهي  
سرجهڙاڻن ۾، خيال، تخيل، تصور ۽ تخليقي سٽاءَ ۾، ڪيئي حسين هڪجهڙائيون ۽  
هم آهنگيون نظر اينديون.

تنهنجي ڪارڻ ليئا پاتا

ساري رات جلي مون در تي،  
کيڏو ڪارو انڌيارو آ  
پنپرڪي تائين سانڀر تي.

ڄاڻ پره جا پنڇي اُڏريا!  
توڙي پوئين آهي ويرا،  
منهنجي جوت اڃا به ٻري تي  
اڃا تڪيان ٿو تنهنجا پيرا.

اڃا به ساڳيو ليئو آهيان  
اچڻو آهيان جي تون، آءُ! <sup>(33)</sup>

تنگوروت ڪمال جي تخليقي ذات ۽ فني ندرت آهي. هو عام ۽ سادي شيءِ کي جڏهن پنهنجي شاعراڻي حس سان چڙهي ٿو، ته اها فن ۽ حسن جو شهپارو بڻجي پوي ٿي. هو عالمي ادب ۽ ڪلا جو اهڙو معتبر ۽ سگهارو نالو آهي، جنهن پنهنجي تخليقي ذات ۽ دانشمنديءَ سبب نه فقط پنهنجي زندگيءَ ۾، سڄي دنيا ۾ وڏو ناماچار حاصل ڪيو. پر ايندڙ صدين تائين سچ ته پنهنجي ڪم ۽ ڪردار ڪارڻ ياد ۽ زنده رهندو. هو هڪ ئي وقت اديب، شاعر، مصور، موسيقار، راڳي، فلسفي، استاد، انقلابي، انسان دوست، فطرت پرست ۽ نهايت ئي وڏو انسان هو. اهي سڀئي حوالا ۽ انهن سان حقيقي طور تي نڀائي سگهندڙ صرف تنگور جي شخصيت ئي ٿي سگهي ٿي، ڇو ته هو پنهنجي وجود ۾ علم ۽ عمل جو پندار هو. ڪلا ۽ تخليق جي ايترن گهڻن شعبن ۾ ورهايل هجڻ باوجود، هن جو ڪم معياري ۽ منفرد آهي. سندس ڪهاڻين جي ڪتاب 'The Golden Boat' جو مترجم (Bhabani Bhattacharya) ڪتاب جي

مهاڳ ۾ تنگور جي تخليقي ۽ ادبي حيثيت جي حوالي سان لکي ٿو:

"The quantity of his output was immense. He wrote more than a hundred volumes of poetry and plays, but the range of his productions was no less astounding. There were many novels, short stories, essays, philosophic and aesthetic treatises (mainly addresses delivered in India, Britain and the United States), travel diaries and books for

children. Among the most significant of his work was his songs, the number of which ran into four figures. Set to music, exquisite in imagery and sensitiveness, these songs are today integral in the cultural life of Bengal. When well over sixty he took up painting and evolved a highly personalized technique. Collection of his paintings exhibited in Paris and elsewhere drew warm appreciation from the foremost critics. His lifework however was not confined to the arts, but he was Guru deva of his land and literature”<sup>(34)</sup>

حقيقت ۾ رابندرناٿ ٽئگور مشرق ۽ مغرب جي ادبي آسمان تي اُڀريل ساهت جو اهڙو سج هو جنهن نه صرف پنهنجي ڌرتي ۽ ديس واسين کي پنهنجي علم ۽ فڪر جي روشنيءَ سان منور ڪيو پر هن پنهنجي سُرَت ۽ ساڃاه جو سوجھرو پوري دنيا تائين پکيڙيو جنهن مان فڪري ۽ احساساتي طرح اياز پڻ فيضياب ٿيو آهي. شيخ اياز جو پنهنجي اهڙي مهان ۽ صدين جي سرچڻهار کان متاثر ٿيڻ عين فطري ۽ سپاويڪ آهي.

#### نتيجو:

رابندرناٿ ٽئگور وڏو شاعر ۽ اديب ٿي نه، پر وڏو مفڪر به هو. هن جي ذات ۽ ڏاهپ سرحدن جي قيد کان آزاد هئي. هن جي پڙهندڙن ۽ پڙجهندڙن جو نه فقط مشرق توڙي مغرب ۾ وڏو حلقو آهي، پر سندس ڪلام ۾ اهڙي آفاقيت ۽ همگيريت موجود آهي، جنهن ڪيترن ئي مڪتب فڪر جي ماڻهن کي ڪنهن نه ڪنهن طرح موهيو ۽ پاڻ ڏانهن متوجهه پئي ڪيو آهي. هو تجزياتي شعور کان وڌيڪ وجداني احساس جو مالڪ ۽ دانشمند تخليقڪار هو. هن جي شاعري دماغ کان وڌيڪ دل جي عڪاس آهي. هن پنهنجي شاعريءَ ۾ جهڙيءَ ريت قدرت ۽ فطرت جي موهيندڙ لقاتن کي پيش ڪيو ۽ انسان جي داخلي ڪيفيتن کي پُراثر انداز سان اظهاريو آهي، اهو تمام گهڻو تخليقي ۽ احساساتي آهي، جيڪو ماڻهوءَ جي دل ۽ دماغ جون دريون کولي ڇڏي ٿو.

شيخ اياز پڻ پنهنجي دؤر جو نبض شناس قلمڪار ۽ 21 صدي جي جديد دؤر جو نه رڳو سنڌ، پر پاڪستان جو وڏو تخليقڪار ۽ دانشور شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ جي گونج پنهنجي ديس جون سيمائون پار ڪري، نه صرف پرڏيهه تائين

پهچي چڪي آهي. پر گجي ۽ گونجي رهي آهي. هن وٽ نه فقط مفڪرائو دماغ هو. پر وٽس مصوراڻي دل به هئي. هن جي شاعري ۾ فڪر ۽ فلسفي جي اپنار سان گڏوگڏ انساني ڪيفيتن ۽ فطرت جي عڪاسي پنهنجي پوري فنڪاراڻي جوهر ۽ جمالياتي جوت سان موجود ملي ٿي.

هنن پنهي عظيم شاعرن جي ڪوتائن جو جڏهن اڀياس ڪجي ٿو تڏهن انهن ۾ فڪر، تاثر ۽ فن جون ڪيئي حسين هڪجهڙايون ملن ٿيون. مها ڪوي تنگور ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي تقابلي مطالعي کان پوءِ محسوس ٿئي ٿو ته، تنگور جا اياز جي شاعريءَ تي فڪري ۽ فني حوالي سان ڪافي اثر آهن. خاص طرح سان اياز تنگور جي وحدت الوجودي فڪر ۽ وجداني فلسفي کان گهڻو مرغوب ۽ متاثر آهي. موت ۽ حيات جي موضوعن، فطرت جي مظهرن، انساني ڪيفيتن ۽ محسوسات جي ڪيترن ئي نقطن تي، هنن پنهي شاعرن جي تخليقن ۾، وڏي هم آهنگي ۽ يڪسانيت محسوس ٿئي ٿي. اياز وٽ توڙي جو تفڪر ۽ تصور جي پنهنجي هڪ حسين ۽ دلڙيب دنيا آهي، جنهن کي هن پنهنجي پريور تخليقي اظهار ۽ فنڪاراڻي احساس سان پيش ڪيو آهي. پر پوءِ به پنهنجن متقدمين جي مثبت روايتن کي اپنائڻ ۽ سندن فڪري اثرن قبول ڪرڻ جو وٽس وڏو ڏانءُ ۽ ٿانءُ آهي. هن تنگور جا اثر اهڙي نموني سان ورتا ۽ انهن ۾ پنهنجي فڪر، فن، ذات ۽ تات جو جوهر ملايو آهي، جو اهي هر لحاظ کان تخليقي، نرم، نڌرت پريا ۽ نت نوان محسوس ٿين ٿا ۽ اهو عمل ئي اياز کي مهان ۽ منفرد شاعر بڻائي ٿو.

## حوالا

1. حيدري، شمشير، ”سنڌي آزاد نظر جي اوسر“، حيدري انسٽيٽيوٽ آف لٽريچر اينڊ آرٽس، ڪراچي، 1987ع، ص 12.
2. انجم، شيراز، (مرتب) ”راندنر ناتھ تنگور – فن و فڪر“، مضمون – ’ تنگور‘، حلد حسن قادري، مڪتبه جامعہ، نئي دہلي، لميٽڊ، 2012ع، ص 68.
3. ايضاً، ص 69.
4. Robinson, Andrew, “Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd, London, 1995.
5. ibid
6. ضمير، احمد، (مرتب)، ”دوسروں کی شاعری“، شيراز ڪراچي، 2001ع، ص 63.

7. گل، ڊاڪٽر (مترجم)، ”گيتانجلي“، نئون نياپواڪيڊمي ڪراچي، 1995ع، ص 13.
8. Robinson, Andrew, ”Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd, London, 1995.
9. ibid
10. گل، ڊاڪٽر (مترجم)، ”گيتانجلي“، نئون نياپواڪيڊمي ڪراچي، 1995ع، ص 9، 10.
11. جوڻيجو منصور قار، ”تنگور جي جيون ڪٿا“، سنڌو ڪٿا گهر، دادو، 1987ع، ص 50، 51.
12. گور کپوري، فراق، (مترجم)، ”نگور کي شاعري“، مڪتبہ اردو ادب، لاهور، ص 11، 15.
13. Robinson, Andrew, ”Tagore the Myriad minded man, Bloomsbury publishing ltd, London, 1995.
14. شيخ، اياز ”ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن 2“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص 292.
15. شيخ، اياز ”پونر پري آڪاس“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1962ع، ص 140.
16. شيخ، اياز ”ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن 1“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص 18.
17. ايضاً، ص 20، 25.
18. شيخ، اياز ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“، ساهت سپا پبليڪيشن، الهاس نگر (ڀارت)، 1987ع، ص 52.
19. شيخ، اياز ”ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن 1“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1992ع، ص 12، 13، 18.
20. رنگريز غلام حسين، ’وڪر سو وهاڙ‘، ارباب نور محمد پليجو پبليڪيشن، نٿو، 1988ع، ص 52.
21. جوڻيجو منصور قار، ”تنگور جي جيون ڪٿا“، ص 13، 32.
22. رنگريز غلام حسين، ’وڪر سو وهاڙ‘، ص 44، 45.
23. [https://www.poetrysoup.com/famous/poem/innermost\\_one\\_1574](https://www.poetrysoup.com/famous/poem/innermost_one_1574)
24. انجم، شيراز، (مرتب) ”رابندر ناتھ ٽگور- فن و فڪر“، مڪتبہ جامعہ، نئي دہلي، ليٽڊ، 2012ع، ص 5.
25. [https://www.poetrysoup.com/famous/poem/give\\_me\\_strength\\_105](https://www.poetrysoup.com/famous/poem/give_me_strength_105)
26. شيخ، اياز ”شاعري-8“، تون چپر تون چانو، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2010ع، ص 555.
27. شيخ، اياز ”ڪتبن ڪر موڙيا جڏهن 1“، ص 27.
28. شيخ، اياز ”ڇوليون ڇوليون سمنڊ جون“، مڪتبہ دانيال، ڪراچي، 1993ع، ص 56.
29. <https://www.inspirationalstories.com/poems/-the-game-of-death-Tagore-poems>
30. شيخ، اياز ”چنڊ چنبيليءَ ول“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1985ع، ص 44.
31. شيخ، اياز ”شاعري-8“، پيٽن ٿوپور ڪري، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2008ع، ص 367.
32. [https://www.poetrysoup.com/famous/poem/friend\\_7023](https://www.poetrysoup.com/famous/poem/friend_7023)
33. شيخ، اياز ”راج گهاٽ تي چنڊ“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، 1989ع، ص 173.
34. Bhabani Bhattacharya, ”The Golden Boat“, Jaico Publishing house, Bombay, 3rd ed: 1964, p: 8.